

ЛИЧНИЯТ БЕЛЕЖНИК
(джобното тефтерче)
НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

София, 2019

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Кирила Възвъзова, предговор, 2019

© Кирила Възвъзова, Здравка Нонева, Виктория Тилева, съставители, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

ISBN 978-619-01-0382-0

ЛИЧНИЯТ БЕЛЕЖНИК (джобното тефтерче) НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

УВОД, РАЗЧИТАНЕ, ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ,
СПРАВОЧЕН АПАРАТ

*Кирила Възвъзова-Каратеодорова
Здравка Нонева
Виктория Тилева*

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

УВОД

~ 7 ~

**ЛИЧНИЯТ БЕЛЕЖНИК
(ДЖОБНОТО ТЕФТЕРЧЕ)
НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ**

~ 23 ~

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

~ 147 ~

СПИСЪК НА УПОТРЕБЕНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

~ 149 ~

ТАБЛИЦА НА ЛИПСВАЩИТЕ ЛИСТОВЕ ОТ БЕЛЕЖНИКА
СПОРЕД КАЛЕНДАРНАТА НОМЕРАЦИЯ НА СТРАНИЦИТЕ

~ 153 ~

СПИСЪК НА НОВИТЕ И СТАРИТЕ НОМЕРА
НА СТРАНИЦИТЕ В ДВЕ ПОРЕДИЦИ

~ 155 ~

ПОКАЗАЛЕЦ НА СОБСТВЕНИТЕ ИМЕНА

~ 159 ~

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

~ 163 ~

УВОД

Честванията по случай рождението на Васил Левски – Апостола на българската свобода, оставят незаличими дири в мемориалната история на нашата страна, защото те са не само традиционен повод за отбелязване на годишнина, но и все-страничен подтик за още по-обстойно оглеждане, по-осъвременено преосмисляне, по-дълбоко вникване в необикновения живот, в неповторимата личност и великото дело на Левски. Отдавайки почит към това дело, ние ще направим точна и честна равностметка доколко можем да се считаме за достойни наследници на неговите завети и дела.

Многобройни са изявите за ознаменуване на тази светла годишнина. Безсъмнено подготвените много и най-различни по вид и предназначение издания ще оставят най-трайни следи, ще заемат подобаващо място сред обнародваните досега няколко хиляди публикации за Левски, чието начало води до колоните на българските възрожденски вестници¹.

Между юбилейните издания особено място заема предлаганата на всички почитатели на Левски – а това значи на целия български народ – публикация на личния бележник (джобното тефтерче) на Апостола. Тя е ценна не само с това, че е посветена на един наистина уникален възрожденски паметник (тефтерчето с подобно съдържание има само в архивите на Раковски и Ботев), но и защото е първото научно-критично обнародване на бележника като самостоятелно издание. И веднага трябва да се отбележи, че тефтерчето на Левски досега е издавано изцяло два пъти, но включено като част от сборници, посветени на документалното наследство на Апостола². Не са малко и фрагментарните публикации на по-големи или на по-малки части от бележника, обнародвани в популярни издания.

Осъществяването на настоящата публикация се обуславя преди всичко от значимостта на самия паметник: бележникът заема особено важно място не само сред запазената многохилядна документация от епохата на Българското възраж-

¹ Досега още не е направена пълна библиография за писаното върху Левски – една огромна и почти непосилна задача. Затова е похвална навременната инициатива на Националната библиотека „Кирил и Методий“ – София, да състави една сравнително изчерпателна библиография с над 4000 описания: *Васил Левски. 1837–1987*. Библиографски указател. Съст. Ев. Василева и др. Науч. ред. Н. Кондарев. С., 1987.

² *Страшимиров, Д. Т. Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. I. Извори. С., 1929, 273–319* (по-нататък в съкращение – ДТС.ВЛ.); *Васил Левски. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 100 години от гибелта му. Подг. за печат К. Възвъзова-Каратеодорова. З. Нонева, В. Тилева, Н. Генчев. Ред. К. Възвъзова и Н. Генчев. С., 1973, 247–271* (по-нататък в съкращение – ВЛ.ДН.).

дане, но и сред достигналото до нас неголямо по количество (което безсъмнено е било далеч по-многобройно³), но огромно по значение и богатство на вложената в него идейно-политическа и фактологична информация документално наследство на Апостола. А то, това трябва дебело да се подчертае, е и си остава *най-достовярният и най-неподправеният исторически извор*, от който могат да се черпят непосредствени сведения за идеите, мислите и прозренията, движители всички действия на Левски. Това е така, тъй като неговият архив⁴ разкрива една изумителна идейно-политическа и практическа дейност, проведена в много кратък за такова историческо дело срок. Чрез нея той се очертава не само като велик революционер демократ – идеолог и практик на нашата национална революция, но и като деец от международен мащаб със значителни приноси в теорията, стратегията, тактиката и практиката на революционните движения от третата четвърт на XIX век. Това ясно и безусловно ще бъде разбрано от всеки, който се докосне до запазено-то документално наследство на Апостола. Сред това толкова ценно историческо градиво бележникът се откроява не само поради факта, че е единственият по вида си документ в архива, но и заради това, че съдържа ценни сведения, бележки и наброски за ежедневната революционно-конспиративна работа на Левски, за неговия бит, душевност, лични контакти и изживявания, каквито не се срещат в писмата му. Затова с право нашият изтъкнат историк Димитър Тодоров Страшимиров (1868–1939), посветил десетилетия на проучването на нашето Възраждане и специално на делото на Левски⁵ и неговата епоха, който пръв публикува тефтерчето, бележи: „Джебното бележниче на Апостола... съставлява рядко изворно съкровище. Чувствителният читател ще долови в него щедро пръснати черти от интимния Левски в разговор сам със себе. Тука са наивността, душевната чистота, вдъхновението и мисълта на великия организатор. Тук имаме и неоченими указания върху дати и маршрут, върху места и хора и много други неща, които бяха неизвестни досега.“⁶ Тази кратка характеристика на бележника, макар и непълна, направена преди повече от половин столетие, важи в основни линии и до днес.

³ Вж. Дойчев, Л. За изгубените писма на Левски. – Изв. на Института „Христо Ботев“. Кн. I, 1954, 214–221; Изгубените писма на Левски. – : Пулс, 21, №7, 15 февр. 1983; Възвъзова, К. Предговор. – Във: ВЛ. ДН. с. 9, бел. 20; Шарова, Кр. Опит за реконструкция на не запазени писма на В. Левски, Л. Каравелов, Г. Живков, Д. Хр. Попов и др. от края на 1870 и началото на 1871 г. – Изв. на държ. архиви. Кн. 51–53, 1986–1987.

⁴ Това всъщност е архивът на Централния комитет на създадената и оглавяваната от него до смъртта му Вътрешна революционна организация, към който фактически се отнасят и запазените писма на Апостола, отправени до негови съмишленици, както и изпратени до него документи.

⁵ Макар че са издадени преди много години и отдавна са вече библиографска рядкост, тези публикации и досега са фундаментални издания в нашата историографска книжнина. Тук имаме предвид: Архив на Възражданието. Т. 1. Документи по политическото възраждане. Под ред. на Д. Т. Страшимиров. С., 1908 (по-нататък в съкращение – ДТС. АВ. Т. 1); ДТС. ВЛ.; Левски пред Къкринската голгота. История и критика. С. 1927; както и много други трудове и студии.

⁶ Вж. ДТС. ВЛ. с. XXI.

Личният бележник на Левски се пази в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – националното хранилище на българската книжнина, където се намират и почти всички достигнали до нас документи от архива на Апостола⁷. Архивът на Левски, първостепенен извор за историята, към който се числи и бележникът, има и своя *история*.

В библиотеката бележникът е предаден заедно с останалите документи от неговия архив едва през 1924 г. по нареждане на Министерството на народното просвещение. Дотогава е съхраняван в Софийския народен музей, в отдела „Архив на Българското възрождане“, създаден през 1906 г. През 1908 г., когато е изграден Народният етнографски музей, цялата архивна сбирка на Народния музей (включително и архивът на Левски) преминава към новосъздадения музей. През 1924 г. цялата сбирка от възрожденски документи се прехвърля⁸ от музея в Архивния отдел на Националната библиотека (днес Български исторически архив БИА). Не са запазени официални и подробни предавателни и приемателни протоколи за този важен акт. Единственият писмен документ е съхраняваният в БИА стар инвентарен опис от Етнографския музей, в който (заедно с останалите документи от архива на Левски) под №II А 8025 (ст. №426) е вписано и джобното тефтерче със съвсем непълни и пестеливи данни, и то само в няколко кратки графи, чийто текст предаваме дословно: [1]. Съдържание на документа: „Agenda“ – записното тефтерче на В. Левски. [2]. Дата: 1871. [3]. От кого е изпратен и откъде: Левски, в Българско. [4]. Вид на документа: тефтерче, 54 л. [допълнително коригирано на 60 л.], 108 п. стр., п[апка] 32. [5]. Цена: лева, ст. – 50. [6]. От кого е купен или подарен документът: Доставил: З. Стоянов. Тези непълни, а както ще видим и не съвсем точни данни (при това вписани вероятно по-късно – заверката на инвентарния опис е от 1912 г., а З. Стоянов умира в 1889 г.) не само че не дават достатъчно сведения, за да се възстанови историята на документа (т.е. изминатият от него път, след като е излязъл от ръцете на притежателя до днешното му местонахождение – Библиотеката⁹). Но дори замъгляват някои моменти от нея. А докато

⁷ Заведен в Български исторически архив (БИА) като архивен фонд №85 (ВЛ); Вж и ВЛ.ДН. – предговора; Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив. Кн. 2 (от фонд №28 до фонд №86). Съст. Константинова и др. Под ред. на К. Василев. С., 1966, 187–192. За писмата на Левски до други дейци вж. Обзор на архивните фондове... Кн. 1 (от фонд №1 до фонд №26). Съст. К. Възвъзова-Каратеодорова и др. Под ред. на К. Василев и К. Възвъзова. С., 1963, ф. №1, 2, 5, 22; Кн. 2, ф. №80, 85; Кн. 3 (от фонд №87 до фонд №177). Съст. Ел. Миладинова и др. Под ред. на К. Възвъзова, С., 1970, №87, 88, 91, 103, 150.

⁸ Заповед №1920/25.1.1924 г. на МНП; Законът от 1924 г., публ. в: *Държ. вестник*, бр. 79, 10 юли 1924; Вж. и Йорданов, В. История на Националната библиотека в София по случай 50-годишнината ѝ. 1879–1929. С., 1930. 303–304; Тилева, В. Към 90-годишнината от първата българска архивна сбирка, създадена у нас след Освобождението, в Националната библиотека. – Изв. Нар. библ. „Кирил и Методий“. Т. 12(18), 1971, 335–336.

⁹ Всъщност най-ценните архиви от фонда на БИА – архивите на Раковски, Каравелов, Левски, Ботев, Хитов и др. – от няколко години са предадени на специално съхранение в сейфове на Българската народна банка (БНБ), а в Библиотеката се ползват само ксерокопия.

достигне до сегашното си хранилище архивът на Левски, следователно и неговото тефтерче, всъщност имат дълга и на места неуточнена и доста противоречива история, която е и твърде показателна за ранното развитие на нашето архивно дело. Тези неточности и противоречия, които водят началото си от запазения инвентарен опис, се доусложняват и от спомени и сведения, дадени в първите години след Освобождението от още живи съвременници и сподвижници на Левски. Част от тези мемоари, отнасящи се главно до спасяването на архива след залавянето на Апостола в Къкринското ханче, публикува с цел да изясни историята на архива още в 1908 г. Д. Т. Страшимиров в предговора към споменатия вече първи том на „Архив на Възражданието“¹⁰. Сведения се съдържат в спомените на Никола Цветков – Бакърджията, придружавал Апостола до Къкрина и заловен заедно с него. Всъщност Д. Т. Страшимиров ги е получил не непосредствено от Цветков, а чрез Димитър Пъшков, също сподвижник на Левски и деен член на Комитета в Ловеч, пред когото Бакърджията ги е разказвал преди смъртта си. В тези спомени, след като се съпоставят с други източници, правят впечатление преди всичко две от упоменатите години: първата – 1906, посочена от Пъшков за година на смъртта на Н. Цветков (а по запазения акт за смъртта му той умира на 10 ноември 1904 г.¹¹), и втората – 1879 г., годината, указана за попадане на документите на Апостола, включително и тефтерчето, в ръцете на З. Стоянов. Отбелязано е също, че архивът е предаден на летописеца на българските въстания от Н. Цветков, оженил се през 1876 г. за Мария Сиркова, доверена укривателка на Левски, омъжена преди това за Никола Сирков, също съратник на Апостола, починал към края на 1873 г. Тя и двамата ѝ съпрузи имат определени заслуги за запазването на архива. Той е бил скрит от самия Левски в самара на коня на Н. Цветков, останал неоткрит след залавянето на Апостола и така е спасен за поколенията.

След като предава подробно разказа на Н. Цветков за залавянето на Апостола и за спасяването на архива му, Страшимиров подчертава: „В 1879 [г.] покойни Захарий Стоянов посетил Ловеч. Никола Цветков, скромен войник – страж, поставен да караули общото добро, предал на по-великия от себе си онова, което не е било негово – предал го безпрекословно. Ако беше човек от наши дни, щеше да се пазари и без друго щеше да получи исканото си. Той е сега между мъртвите, вдовицата му бедства. Такива труженици заслужават признателност и народът е длъжен да се погрижи за семействата им. Прочее, Ловчанският архив е бил с време предаден в ръцете на покойния Захарий Стоянов, от вдовицата¹² на когото го получихме сега...“¹³. И по-нататък Страшимиров отбелязва: „Чудно, че Захарий Стоянов не е

¹⁰ Вж. предговора, с. XIV–XVII; спомени на Н. Цветков с почти същото съдържание е записал и Параскев Стоянов в книгата си „Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет...“ Ловеч, 1901, с. 32 и сл. и в неговите „Материали за историята на град Ловеч“, запазени в НБКМ-БИА, II В 8308, с. 44.

¹¹ Вж. НБКМ-БИА, кол. 47 (п. д.), б. п., а.е. 1001, л. 29–30.

¹² Анастасия Стоянова, най-малката дъщеря на баба Тонка Обретенова.

¹³ Т.е. преди 1908 г. във връзка с подготовката на споменатото издание. Следователно в това време архивът е още у наследниците на З. Стоянов, от което излиза, че е предаден в Народния музей след това.

използвал навремето Ловчанския архив“, т.е. когато е писал биографичния очерк за Апостола¹⁴, обнародван през 1883 г. Последният пасаж, цитиран от предговора на Страшимиров, буди известно недоумение, тъй като явно противоречи на писаното от З. Стоянов в предговора му към споменатата биография: „Ни библиотека, ни вестници, възпоменания, ни някакви си архиви съществуват, към които да може да се обърне бъдещият биограф на Васил Дяконът. Но що говорим ние? Човекът, името на когото се е произнасяло и в най-бедната колиба, за когото са се приказвали толкова анекдоти, който е бил известен и в Бабаалието (Високата порта), който ставаше предмет на разговор и в заптийските одаи, не само че се е вардел да напише някое писмо, не само че е унищожавал [в]сякакви отправени до него писмени документи, с които да украси страниците на биографията му, но е мислел още денонощно по кой начин да скрие и своите чърти...“ Захари Стоянов е прав в твърденията си, изложени в цитирания по-горе пасаж, отнасящи се за голямата популярност на Апостола сред народа ни и за страха, който е всявал у поробителите. Но той е неточен, като твърди, че Левски не само че не е писал писма, но и е унищожавал такива. Това се опровергава от наличието на документалното му наследство, в което има строги указания да се пази всеки лист от комитетските архиви¹⁵. Опровергава се и от самия факт, че Апостола с риск на живота си в края на декември 1872 г. се отбива в Ловеч специално, за да вземе и отнесе архива в Букурещ, минавайки през Къкриня, където трагично завършва неговата историческа мисия.

От направените съпоставки става ясно, че в твърденията и на двамата автори има неточности. Те усложняват още повече и без това неизяснения въз основа на данните в споменатия инвентарен опис въпрос: кога точно и чрез кого архивът на Левски, включително и тефтерчето му, след като са спасени и запазени известно време от семейство М. Сиркова-Цветкова и Н. Цветков в Ловеч, преминават първоначално в ръцете на З. Стоянов, а по-късно са предадени и в музея. С точност се знаят само две години: на заверката след завършването на инвентарния опис, за който стана дума по-горе – 1912 г., и на приемането му в Националната библиотека – 1924 г.

За известно доизясняване на въпроса могат да се привлекат и три по-късно писани документа: две писма на Христо Иванов – Големия, другар на Апостола от двете легии в Белград и един от първите негови съратници, отправени до З. Стоянов; молба от цитираното вече пенсионно дело на Н. Цветков. Писмата на Хр. Иванов са от Търново, годината е 1884¹⁶, а въпросната молба, написана саморъчно от Н. Цветков, е от 22 октомври 1902 г.¹⁷. Ето интересуващите ни откъси от писмата: „... За документите, дето казвам, те са в Николчивица, жената на Николча

¹⁴ Стоянов, З. Васил Левски (Дяконът). Чърти от живота му. Пловдив, 1883 [кор. 1884].

¹⁵ Вж. Възвъзова-Каратеодорова, К. Отношението на Раковски, Каравелов, Левски и Ботев към ръкописите и архивите. – : Изв. Нар. библ. Кирил и Методий. Т. 7(13), 1967, 133–148.

¹⁶ НБКМ-БИА. ф. №100 (ЗС), II А 8689 и II А 8696.

¹⁷ НБКМ-БИА, кол. 47 (п. Д.), б. п., а.е. 1001, Л. 29–30. В тази молба също има някои неточности: Н. Цветков отбелязва, че в неговата къща се е укривал Апостола, а това всъщност е било в къщата на Мария и Никола Сиркови.

Сирков, а днес е жена на бр[ата ми] Николча¹⁸, другар на Левски в с. Къкриня. Там има писма, които, като идел Левски за Търново, са били в самаря на бащиния ми кон, който след един месец, като стоял в конака затворен, и го изпросил баща ми, че Николчо Сирков разпоря самаря и изважда тези писма; там ще намерите ръкописи на Левски [и] мои кореспонденции. Имаше и тука, но Бунито¹⁹ ги изгорило; и у Марина Станчова²⁰ имаше, но жена му ги изгорила. Дето са останали, той ги дал на Берона²¹ да ги печата, както дожда и Берон да иска и от мен да му дам, но ази не съ[м] му давал нищо... Тука ви провождам за уверение да видиш, че има такива писма у Ловеч, от Николча едно до мен писъмце, което казва, че да не се разнасят, но да стоят вкуп... За таквиз веhti неща питай мен, щото няма други по-стар, останал в България за комитетите.“ Във второто писмо Хр. Иванов продължава: „... Писах и в Ловеч на брата си Николча да ти проводи опис, от каквито писма има от В[асил] Л[евски] и какви документи (щото не мога да ги помня, щото са един вързоп) и се надявам да ви отговори, ако не на вази, то на меня, и каквото ми отговори, ща ви проводя същия ор[и]гинал...“ От приведените цитати личи, че между 1884 и 1902 г. архивът на Левски е все още у семейство Цветкови. Така че, ако приемем за достоверни фактите в тях, трябва да коригираме твърдението на Страшимиров, че З. Стоянов прибира архива в 1879 г. Тази грешка в годината може да се приеме и като печатна, но все пак прибирането не може да бъде по-късно от 1889 г.²², когато умира З. Стоянов, който е подготвял по това време второто издание на споменатата биография на Левски. Може би е издирвал въпросните документи, за да поправи допуснатите неточности в първото издание поради липсата на първоизвори. Ако се приеме това обяснение, то има покритие със сведенията от писмата на Хр. Иванов и от молбата на Н. Цветков от 1902 г., в която пише: „Печати, бланки и разни други книжа на Левски оттогава се намират още у мен на съхранение...“²³. Следователно трябва да приемем, че останалите след смъртта на З. Стоянов документи от архива на Апостола били предадени на Софийския народен музей около или след 1906 г., и то от вдовицата му – Анастасия Стоянова, а не от самия него, както е записано в опис – в графа б-а; прехвърлени са 1908 г. (както вече се спомена) в Етнографския музей и инвентирани през 1912 г.

¹⁸ Никола Цветков Казанджията (Бакърджията; 1849–1904), доведен брат на Хр. Иванов – Големия, син на Иван Крачола.

¹⁹ Христо Караминков (Бунито, Халачето, Христо Малкия; 1846–1892), член на Частния революционен комитет в Търново, участник в Старозагорското и Априлското въстание.

²⁰ Марин Станчев (Станчов) Стоянов (Марин Малкия; 1836–1904), земеделец и ханджия от Лясковец; баща му – Станчо Терзията – сподвижник на Г. С. Раковски, убит от турците. Марин Станчев е един от създателите на ЧРК в Лясковец и съратник на Апостола; след неговата гибел допринясал за активизиране на революционните комитети в Севлиево, Габрово, Горна Оряховица и Сливен; участник в Старозагорското и Априлското въстание.

²¹ Вж. *Берон*, В. Хаджистоянович. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886 (където са публикувани няколко документа от Левски, свързани с историята на Търново).

²² Проблемът за съдбата на архива на Апостола е намерил отражение и в някои от новите издания, посветени на делото му – вж. *Попов*, Ж. Без сън, без покой. Книга за Васил Левски. С., 1986. 45–48.

²³ Вж. бел. 17.

По повод настоящото издание бяха направени издирвания и усилия за изясняване на този немаловажен въпрос, които доведоха до редица уточнения, но не и до пълното му и окончателно разрешаване. С това новата публикация безсъмнено ще даде определен принос за изясняване на историята около запазването на тефтерчето, още повече, че в първото издание този въпрос въобще не се третира, а във второто е само отчасти засегнат.

Но не само това отличава сегашното издание от предишните. Те, както вече се отбеляза, не са самостоятелни и това е довело до някои непълноти и неудачи, на които следва да се спрем, без обаче да подценяваме техния принос.

* * *

Особени трудности е трябвало да преодолява при *първата публикация* Д. Т. Страшимиров, който, като съобщава, че е запознат още преди 1908 г. със „записната книжка (портофейла) на Апостола“, заключава, че „тя чака своя майстор“²⁴. Изминават обаче цели две десетилетия²⁵ от написването на горните редове, докато този „майстор“ се явява отново в негово лице. Той проучва основно, разчита дословно и обнародва за пръв път цялостния текст на тефтерчето. И трябва да се подчертае, че се е справил отлично с тази безкрайно трудна и отговорна задача, тъй като е допуснал сравнително малко неточности при разчитането. Страшимиров дори се е опитал да внесе чрез оформяне на насочващи заглавки известна систематизация в разнородните и фрагментарни бележки и наброски в бележника. Смятаме обаче, че възприетият от него едичионен принцип за най-строго придържане към текста на оригинала затруднява читателя при неговото използване. Освен това обяснителните бележки са сведени до минимум, а за външните белези на бележника, както и за неговата история, Страшимиров не отбелязва нищо. Вероятно е смятал, че писаното от него преди 20 години, отнасящо се за историята на целия архив на Апостола, естествено важи и за тефтерчето. Това всъщност е така, но малцина биха могли да притежават двете издания и да свържат казаното в тях. При това, както става ясно от изложеното по-горе, той е могъл да направи и някои нови издирвания и изводи. Като съществен недостатък на първото издание може да се отчете и липсата на каквото и да е факсимиле от страниците на тефтерчето, за да се получи по-точна визуална представа за оригинала. Този пропуск се дължи вероятно на тогавашните възможности на нашата фотографска и полиграфска техника.

Второто цялостно обнародване на бележника, включен в юбилейния документален сборник по случай 100-годишнината от гибелта на Левски²⁶, е дело на същия тричленен колектив, подготвил и настоящото издание. Естествено обстоятелството, че и втората публикация не е самостоятелна, е дало своето отражение. Наистина тук са коригирани някои фактически грешки, допуснати от Страшимиров в първото издание; направен е по-пълнен и изчерпателен коментар;

²⁴ Вж. ДТС.АВ Т. 1, с. XVI.

²⁵ Т.е. в 1929 г.

²⁶ ВЛ.ДН., изд. В 1973 г. – вж. бел. 2.

разкрити са нови факти и имена; приложени са факсимилета от няколко страници на тефтерчето; дадени са насочващи, но неизчерпателни описания на външните белези на документа; маркирани са в предговора на изданието някои моменти от неговата история, но не е направен опит за допълнения и поправки на неточностите, срещани у Страшимиров.

Авторите на *настоящата трета публикация*, като взеха предвид допуснатите слабости в първите две издания, положиха усилия да запълнят някои пропуски, да поправят известни грешки и неточности, да обогатят изданието. И още нещо е характерно за новата публикация: при обнародването е възприето за пръв път подреждането на страниците на тефтерчето да бъде въз основа на съществуващата печатна календарна номерация, която изобщо не е била взимана досега под внимание. Естествено всичко това изискваше големи усилия и се срещнаха не една пречки. На места например вече текстът е доста избледнял, а някои от листовите са потъмнели и пожълтели, дори покрити с петна. Тези явни признаци на стареене, които ясно можем да констатираме, защото познаваме документа преди повече от 30 години, се дължат и на недотам доброто качество на хартията на бележника, на изписаните предимно с молив текстове, както и на многобройните прелиствания на страниците му и многократното му използване за различни цели. Това наложи текстът да бъде отново разчетен „de visu“, да му се направи пълно фототипно издание, да бъдат описани във възможната пълнота и външните белези на паметника²⁷.

* * *

ВЪНШНИТЕ БЕЛЕЗИ НА ЛИЧНИЯ БЕЛЕЖНИК НА ЛЕВСКИ МОГАТ ДА СЕ ОБЕДИНЯТ В СЛЕДНИТЕ ТРИ ГРУПИ:

1. Първични белези, характерни за книжното тяло на тефтерчето – размери, обем, подвързия, печатан текст, орнаменти – още *преди да бъде придобито от Левски*²⁸.
2. Вторични белези на бележника, придобити. *след като е станал собственост на Левски* – начини и видове на неговото изписване от притежателя му, податки за липсващи листове (откъснати от Левски) и опити за нова подвързия, бележки за собственост, за датировка и т.н.

²⁷ Още преди повече от 30 години тефтерчето беше фотографирано и оригиналът бе изваден от обръщение (по-късно пренесен в БНБ), като бяха взети и предпазни мерки за неговото по-правилно консервиране и частично реставриране, извършено в Научната консервационна и реставрационна лаборатория на библиотеката, за което бе съставен и специален „Протокол за реставрация на бележника на Левски“ от 31 август 1970 г.

²⁸ Закупено вероятно в Румъния лично от него или подарено му. Налице са и малки податки за съмнения, че то е закупено ново или е съставено от няколко стари подобни бележника. Повод за това дава обстоятелството, че листовите на бележника не са напълно еднакви – някои са с печатан текст (датировка, орнаменти или винетки) – различно оцветени, а други са бели, без такива елементи. Но почти всички тефтерчета с календарна номерация имат бели листове, без каквато и да е маркировка.

3. Третични белези, които тук са явни и многобройни и се свеждат до такива, появили се *по-късно*, нанесени впоследствие, т.е. след гибелта на Левски, та и до наши дни. Това са някои текстове, вписани от други лица, което се установява чрез графоложка експертиза, печати, поставени за документиране на собствеността на паметника от страна на института пазител, следи от нанесени от времето повреди и т.н., както и от грижите за тяхното отстраняване (т.е. направеното за консервацията и реставрацията на документа), опити за ново подвързване и пр. Ще се спрем накратко на всяка от изброените три групи:

Първа група. Книжното тяло на бележника е с размери 13,7 см дължина и 8,2 см ширина. Неговият първоначален обем е бил около 100 листа, или към 200 страници. Веднага трябва да се добави, че този обем е бил намален, както ще видим по-късно. Податки за неговото възстановяване с известна условност дава отпечатаната на всяка страница календарна маркировка (последователна печатна пагинация на самите листове). Тази маркировка се изразява в указване на месеца и деня, но без годината. Месецът е отпечатан словесно на немски език, а денят – с цифри, като дните вървят последователно на всяка половина на страницата. По този начин всяка страница носи маркировка за два последователни дни, а всеки лист – за четири. Именно новото подреждане на страниците на бележника по тези календарни указания даде възможност за възстановяване на обема му. В момента обаче са налице 61 листа (заедно с кориците), или 122 страници, от които изписани 104 и следователно около 43 листа от книжното тяло липсват²⁹. Веднага изниква въпросът: кога са се явили тези липси? Ако се приеме, че тефтерчето е съставено от няколко стари бележника, може да се стигне до предположението, че такива липси няма. Но нарушението на календарната номерация на места, наличието на текстове без начало и край (например липсата на началните стихове на Ботевото стихотворение „На прощаване“³⁰) говорят за обратното: нарушаването на обема е станало впоследствие и е направено или от самия Левски, или по-късно – от други лица. Ако се приеме последната обосновка, следва изводът, че листовите са били унищожени може би и съзнателно – за да се заличат например някои неудобни текстове. Последното предположение обаче е почти недоказуемо. В писмата на Левски има податки, които насочват към факта, че той е ползвал листовите от бележника си за конспиративни пароли, на което се спираме по-подробно по-нататък.

Подвързията на оригинала също не е напълно запазена – липсва втората корица на бележника, която по останалите следи е била откъсната или отрязана. Кога и как е станало това, е неизвестно засега. Вместо втората корица налице е такава от картон. Първата корица е обвита с тъмновинена, почти кафява тънка кожа (мешин) и върху нея е нанесено с печатни латински букви „Agenda“³¹, т.е. бележник, а на заглавната страница: *Notiz-Buch für Geschäftsleute jeden Berufs*. Форзаците са облепени с жълта хартия. Листовите на книжното тяло са два вида.

²⁹ За проследяването и установяването точно на тези листове вж. приложената в края на изданието таблица – в справочния апарат.

³⁰ Вж с. 39 в настоящото издание.

³¹ Затова вж. по-подробно в обяснителните бележки на настоящето издание – на с. 1.

По-многобройните са с календарна номерация, за което вече се спомена, като същите имат и орнаментна украса в четирите им краища – растителни и геометрични елементи. Малобройни са листовете без текст и украса. Хартията е обикновена, целулозна, с белезникав цвят.

Втора група. След като бележникът става собственост на Левски, явно са се появили и вторични външни белези. Размерите му остават естествено непроменени, но обемът, както вече се изтъкна, чувствително намалява. Защо? Естествено е при крайна необходимост или особени обстоятелства, в които нерядко е попадал Апостола, както и постоянната му нелегалност да са го принуждавали да прибегва към писане на кратки бележки или писма върху листове, откъснати от носения винаги у него бележник. Още повече, че има явни белези за късани листа, а налице са и половинки. И все пак, дали липсата на почти половината от листовете може да се обясни с горното обстоятелство. Тогава? Напоследък се лансира една хипотеза³², която не е за пренебрегване. А именно: в няколко от писмата на Левски, пък и в спомени на някои негови съвременници се говори за тъй нареченото одрано листче, служило като „лозинка“ (парола) при конспиративни връзки и явки. Нуждата от такива пароли става особено остра, когато се подготвя обсъждането на „Наредата“³³ по места и в организирането на Общото събрание в Букурещ, проведено през април-май 1872 г.³⁴ В писмата, изпратени от Левски с указания до частните комитети в България да изпратят свои представители на това събрание, се срещат следните редове: „В упълномощието на представителят няма да [има име] то му, ни отде иде; а за уверение нему ще носи [парче] книга и аз, като го поискам, той тряб[в]а да ми го [даде и като го] съединя с другата половина, ще се разбере отде е. Когато изберете за представител, дайте му з[апечатаното писмо] с одраната книжка, в него е написано неговот[о име]...“ И по-нататък: „Представителю, [вземи] одраното късче книга, [в] земи и бележките според писмото...“³⁵ и т.н. Следват пълни указания за секретност и конспиративност, необходими за осигуряването и провеждането на това извънредно важно за дейността на организацията събрание, на което се приемат уставът и програмата на БРЦК, избира се ръководство на комитета, дава се пълномощно на Левски да действа из цяла България³⁶. Цитират се тези указания (които се срещат и другаде), за да се обясни и свърже посоченото чувствително намаляване на обема на тефтерчето със споменатото тук „одрано късче [парче]“ книга, т.е. хартия, което вероятно е било използвано при осигуря-

³² От К. Възвъзова-Каратеодорова, която подготви специална публикация: Една хипотеза за целостта на личния бележник на Васил Левски. – В: Сб. Васил Левски. 1837–1987. Изследвания. С., 1987, под печат.

³³ Проект за устава на БРЦК в България – „Нареда на работниците за освобождението на българският народ“ (преди септември 1871 г.). Вж. пълната публикация на документа в: ВЛ.ДН., с. 110–116, док. №36.

³⁴ За това събрание вж. Протокола от заседанието на БРЦК. публ. пак там, с. 168–177, док. №86.

³⁵ Пак там, с. 156–157, док. №72 – Окръжно писмо до частните революционни комитети в Българско от 24 март 1872 г.

³⁶ Вж. това пълномощно в: ДТС.ВЛ., с. 352, №319.

ването на секретност и конспиративност. А те трябвало да бъдат осъществени и известни само на един човек – в случая Левски, който си послужил за целта евентуално с листове от джобния си бележник. Всеки определен от него за това лист се е срязвал по средата: едната половина задържал у себе си, а другата се предавала на човека, който бил инструктиран да се яви на явката. При пълно съвпадане на двете половини е могло да се гласува доверие на явилия се комитетски член. Чрез тази хипотеза би могла да се обясни голяма част от липсващите листове на тефтерчето, но тя надали може да обясни напълно всички липси. Тук може би има и по-късна намеса, което вече се отнася към бележите от третата група. По-трудно е да се обосноват нарушението на целостта на подвързията и загубата на оригиналната крайна корица. Това е станало вероятно по-късно.

Почти всички попълнени листове са изписани саморъчно от Левски с неговия характерен, немного едър и леко наклонен надясно почерк. Писал е по-често с молив, по-рядко – с мастило, и то в повечето случаи – черно. Само на места почеркът му губи някои от особеностите си, вероятно поради бързина, припряност и други причини. При внимателна графоложка експертиза може да се установи кой текст е писан от Апостола и кой от друга ръка, какъвто има на няколко места в тефтерчето. Трябва да се отбележи, че никъде не се срещат инициали за собственост и самоличност. И това е лесно обяснимо с оглед на неговия притежател. Името на Апостола е изписано обаче неколкостранно в различни бележки по тефтерчето – съкратено или под някои от многобройните му революционни псевдоними. Календарната маркировка на бележника не дава указания за годината на неговото издаване, защото съдържа месец и ден. Самият Левски също така рядко отбелязва годината на вписването на бележките си. Най-често срещаната година е 1872.

Трета група. Външните белези от тази група ни убеждават, че върху този ценен уникат по-късно са нанасяни печати, номера, бележки и др., което е довело до неблагоприятни последици. Най-голямата вреда върху текстовете се е получила при подпечатването на много от листовите с голям кръгъл отпечатък в средата с изображение на Паисий Хилендарски и наоколо със следния текст: „Архива на Българското възраждане при Соф. нар. музей. 1906 г.“ С това подпечатване се е целяло зафиксирването на собственост от страна на института пазител. Това е сторено без да се помисли, че се допринася за още по-голямото замъгляване на текстовете, и без това нечетливи на места. В случая на бележника се е погледнало само като на музееен веществен експонат. Така че нанесените от това подпечатване щети са големи и незаличими. Втората важна и очевидна външна намеса е поставяната на няколко пъти пагинация на листовите и страниците на бележника. При това явно не е взета под внимание съществуващата календарна номерация, тъй като бележникът е бил все пак подвързан. Отбелязаните върху страниците (а в началото – върху листовите) номера са няколко: изписаните с червен молив или си-ньо мастило могат да бъдат приписани на Д. Т. Страшимиров, който е номерирал бележника вероятно във връзка с подготвяната от него първа публикация. С червен молив той е нанесъл и някои поправки и бележки. На други листове се явява и трета номерация, правена още по-късно с молив – вероятно в Библиотеката. При подготовката за второто публикуване на тефтерчето, т.е. през 1972 г., бе нанесена

с молив и със съответните цифрови и буквени индекси номерация само върху тези страници, които дотогава бяха останали без каквато и да е пагинация – върху двата форзаца и върху началните страници. Ако въпросът с допълнителната, дори тройна на места пагинация на страниците на бележника все пак може да бъде проследен и изяснен, то този за вторичната му подвързия (за каквато има податки) остава открит. Липсват каквито и да е указания, за да се разбере кога точно и кой е направил вторичната книговезка подвързия, с която е закрепен наличният в момента обем на тефтерчето, при която е била пренебрегната календарната печатна пагинация и всъщност е заличила липсващите многобройни листове. Безсъмнено това е било извършено по-късно, може би преди предаването на бележника на З. Стоянов.

* * *

ОСОБЕНО ГОЛЯМО ВНИМАНИЕ ЗАСЛУЖАВАТ *ВЪТРЕШНИТЕ БЕЛЕЗИ* на паметника, т.е. неговите *хронологичен обсег и съдържание*, за които в предходните две издания не е отделено място.

1. Както вече се отбеляза, на книжното тяло не е маркирана година, а само месеци и дни. Следователно не е възможно да се установи кога е било произведено и продавано тефтерчето. Явно този пропуск е допуснат съзнателно от издателя му, за да не остарява и да може да се продава и употребява повече години. За фиксиране на по-точен *хронологичен обсег* могат да послужат отбелязаните тук-там от Левски години, както и някои податки в текстовете, които дават основания за датиране по години, което на места е направено от съставителите. Годишите са установени условно в съпоставка с други места от текста на бележника, а понякога и чрез някои от писмата на Левски или чрез отправените до него. При тези сравнения става ясно, че се налага да се очертаят *два кръга* за хронологичния обсег на бележника: първият се отнася за крайните две граници, в които се вместили записаните от Левски бележки, фиксирани от него чрез конкретна година. Най-ранната е около 1867/1868 г. (вероятно записана от Левски по-късно дата на гибелта на другаря му от четата на Панайот Хитов – капитан Иван Тодоров³⁷), а най-късната – 1872 г. Между тези две крайни години има бележки за събития, станали през 1870 г. (смъртта на брат му Христо Ив. Кунчев)³⁸, както и такива в 1871 г. По-труден за уточняване е въпросът: по кое време и колко години тефтерчето е било използвано от Апостола? За последната година явно трябва да служи времето преди залавянето му, т.е. когато тефтерчето заедно с останалите комитетски книжа е зашито в самара на коня (преди 27 декември 1872 г.). Не би могло да се установи с точност кога Апостола започва ползването на бележника. Затруднението идва преди всичко от липсата на година, нанесена върху тефтерчето при неговото произвеждане, и особено от факта, че Левски рядко отбелязва годината при бележките и сметките си,

³⁷ Вж. с. 120 от страниците на бележника (по новата номерация).

³⁸ Пак там.

което е обяснимо за такъв род записки. Трудността произлиза и от обстоятелството, че той е вписвал текстовете в непоследователен хронологичен ред, както и поради това, че повечето от тях са фрагментарни. Може би за тази учебна несистемност допринася и посочената вече липса на немалко листове. Въпреки това, от съдържанието на бележките, както и от написаните в тях тук-там (макар и непълни) дати може да се твърди, че Апостола е ползувал тефтерчето не само през една календарна година, а най-малко през две или дори три години, т.е. от 1870 до края на 1872 г.

2. *Съдържанието* на бележника, макар и непълно, а на места и несистематизирано, е извънредно богато, разнообразно и многопластово чрез вложената в него лично от Левски информация. Тя се отнася за човека, а още повече – за революционера Левски, и то за времето, когато неговата дейност е най-активна и напрегната: провежданите от него и съратниците му обиколки из страната през периода 1871–1872 г. във връзка с подготовката на всеобщо въстание; организирането на редица частни комитети и полагането на клетва от страна на членовете им; обсъждането на „Наредата“, както и провеждането на Общото събрание на БРЦК в Букурещ и т.н.

Така че личният бележник на Апостола, чието съдържание все още не е напълно проучено и всестранно анализирано както от историците, така и от социолозите и народопсихолозите, действително е наситено с много важни и богати сведения. Казано най-обобщено, тук могат да се намерят факти, данни или само податки за: ежедневието и бита на Левски (облекло, храна, тайни квартири, срещи с хора и т.н.); неговата душевност и естетически вкусове (влечение към народните песни и изобщо към поезията); спазване на традиции и зачитане на общонародните празници (Нова година. Васильовден, коледуване, сурвакане и пр.); контакти с най-различни, предимно обикновени хора – от села и градове; изострено социално чувство и готовност да се притече според своите възможности, за да подпомогне материално слабите (бедни жени, деца и пр.); притежавано неповторимо съзнание за дълг, за лична и обществена отговорност, за непоклатима неподкупност (стриктно водене на комитетските сметки, редовно вписване – до последния грош – на направените лични разходи); интереси към народната медицина (записани рецепти) и т.н. Изброяването в тази насока може да продължи, но не е необходимо, тъй като всеки читател съобразно интересите си ще проследи оригиналния и разчетения текст на бележника.

Още по-голямо е разнообразието на данните, които се докосват до революционната дейност на Апостола. По този въпрос сведенията обхващат: маршрутите и обиколките – неговите и на помощниците му – във връзка с подготовката на комитетската организация, отразени понякога в бележника последователно, дори по дни; връзките, срещите, контактите и отношенията му с най-различни дейци и особено с най-близките му съратници – А. Кънчев, Д. Общи, Хр. Иванов – Големия, М. Поплуканов, Д. Пеев, С. Младенов, В. Йонков, П. Бонев и други (някои от тях са добре познати от други източници, а други са упоменати тук за пръв път); ползваните пароли и други способности за осъществяване на конспиративните явки и свързки; многобройните тайни скривалища (къщи, ханища, манастири и пр.); опитите

и грижите за набавяне на оръжие, боеприпаси и пр.; предварителната подготовка и плановете за организиране на събрания и съвещания; обмислянето и набелязването на стратегически, тактически и практически указания, наброски за препоръчителни писма, за изказвания вероятно пред събрания на частните комитети и т.н.

Специално заслужава да се отбележи упоменаването на имената на славянски-те равноапостоли Кирил и Методий чрез вписаните редове от тропара за тях с калиграфски почерк, с които започва бележникът. Има нещо символично във факта, че в началото на бележника на Апостола стоят имената на двамата равноапостоли.

Естествено тук само маркирахме някои от темите, данните и информацията, които по-често се срещат сред текстовете на тефтерчето. Но едно много внимателно прочитане и проследяване на всеки ред, на всяка дума могат да разкрият цялостна картина, да дадат възможност за по-дълбоко вникване в откъслечните на пръв поглед сведения и вписвания по страниците на бележника. При едно такова проучване може би могат да се открият и нови податки за привеждането им в точен и последователен хронологичен порядък – основното изискване, необходимо за всякакви исторически проучвания.

* * *

Трудностите, които трябваше да бъдат преодолявани във връзка с разчитането на текста на бележника (характерен е с многобройните си съкращения, зачертавания, заличени от времето думи, неясни и най-различни вписвания и наситен с реалии от най-различно естество, които трябваше да бъдат разкрити и обяснени), не се изчерпаха със завършването на дешифрирането, което, както бе отбелязано вече, бе направено отново „de visu“ по оригинала, а не по предходните две издания, и съпроводено с много справки. Ръководният принцип при изпълнението на тази най-отговорна и трудна задача бе да се представи и предостави за ползване автентичният текст на този уникален паметник, разчетен правилно и във възможната пълнота, обработен по съвременните археографски изисквания; но не и да се осъществи една пълна интерпретация за цялостното му историческо познание, за всички негови многообразни данни (което всъщност ще бъде извършено въз основа на предлаганата нова публикация от други изследователи, които ще си поставят и други задачи).

Изключително труден се оказа за разрешаване въпросът за *едиционните принципи*, които трябваше да се приложат при предаването на толкова мъчните и разнородни във всяко отношение текстове. Като се взеха под внимание обстоятелството, че изданието ще представлява интерес не само за научни работници и специалисти, но и за всички почитатели на родната история, както и фактът, че то е съпроводено и с пълн факсимилен текст, бе възприето документът да бъде представен колкото се може по-четивно, без да се накърнява неговата автентичност. Затова всеки текст от бележника по новото номериране е разчетен на съответната страница. При предаването се възприеха следните едиционни правила:

1. Осъвременени се *графиката* (т.е. буквописа) на писмото, като се премахнаха излезлите днес от употреба букви – ъ, ъ, ъ, ъ, ъ, които се замениха съответно

с „е“ или „я“, с „б“ и „и“; отстраниха се краесловните ерове; осъвременени се и *пунктуацията*, включително и при цифровите означения, която на места в оригинала изобщо липсва.

2. Запазени са езиковите особености като: стари форми на глаголи, на съществителни и прилагателни; архаизми, диалектизми и чуждици – главно от турски произход, нерядко българизирани.
3. Известно осъвременяване на правописа и езика е направено в съответствие с изискванията на съвременния български книжовен език, главно по отношение на редуциране на гласните с преминаване на беззвучни гласни в звучни, и обратното – в зависимост от тяхната позиция; осъвременени са и честите метатези на срички и букви; нормализация се приложи и по отношение на глаголната форма „са“ и на възвратното местоимение „се“.
4. Не е приведена в съответствие със съвременните изисквания членната форма за м.р. ед.ч.
5. Поправени са без уговорка явните „грешки на перото“.
6. За изясняване на някои форми и за допълнения към текста са употребени *квадратни скоби* (напр.: „еч[е]мик“, „ч[астни] к[омитети]“, „ф[евруари]“, и др.).
7. Маркирани са със съответни отбелязвания в обяснителните бележки направените при необходимост *промени и поправки* в текстовете.
8. *Спазени са редовете на всяка страница* (с много малки изключения) – при преписването на текстовете, независимо дали крайната дума от даден ред подлежи на пренасяне или не (нещо, което бе пренебрегнато при първите две публикации).

Впрочем наличието на фототипен текст към изданието ще даде на всеки, който се интересува, пълна представа за оригинала и за възприетите при възпроизвеждането му промени.

* * *

Обяснителните бележки са кратки и само насочващи. Те се отнасят главно за темата и до отделни исторически и географски реалии, както и за някои особености в текста и до неговата археографска обработка. Ето защо те не съдържат подробности, тъй като не целят да разкрият в пълнота историческите факти, които съдържанието на бележника предоставя на изследователите – историци, народопсихолози и др. Бележките съдържат указания за:

1. Различната пагинация по страниците на оригинала и начините на нейното изписване.
2. Преводите на чуждите думи и обясненията за значението на диалектните форми (преводите и обясненията са дадени там, където думата се среща за пръв път, като при повторното упоменаване там се прави препратка).
3. Възможностите за разночетения в текстовете, както и за нормализиране на някои форми.

4. Споменатите лица (чиито имена са разкрити във възможно най-пълната им форма, включително и познатите им псевдоними; кратките бележки са насочващи с оглед само на революционната дейност на лицата; обясненията са дадени при първото упоменаване на името).
5. Споменатите наименования на селища с обяснения за старите и новите наименования, с допълнени към тях сведения за революционните псевдоними, а за селата – и за принадлежността им към днешните окръзи.
6. Използваните библиографски източници за изясняване на събития, разкриване на имена и установяване на публикации, като най-често повтарящите се са дадени в съкращение след първото им цитиране.

* * *

СПРАВОЧНИЯТ АПАРАТ КЪМ ИЗДАНИЕТО СЪДЪРЖА:

- ♦ Списък на употребените съкращения.
- ♦ Таблица на липсващите листове от бележника според календарната номерация на страниците.
- ♦ Списък (ключ) на новите и старите номера на страниците в бележника в две поредици, свързани с предходните две негови издания (ДТС.ВЛ. и ВЛ.ДН.).
- ♦ Показалец на собствените имена.
- ♦ Показалец на географските имена.

* * *

Така оформеното издание на личния бележник (джобното тефтерче) на Васил Левски разкрива всестранно и пълно неговото богато и разнообразно съдържание и дава възможност да бъде използвано както от специалистите за различни проучвания, така и от всеки, който се интересува от живота, от неповторимата личност и великото дело на Апостола на българската свобода.

Накрая дължим да изкажем нашата благодарност за оказаната помощ и съдействие на ръководството на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, на членовете на Научната секция към Ръкописно-документалния център на библиотеката, на колегите от Ориенталския отдел, на всички, които ни съдействаха.

Кирила Възвъзова-Каратеодорова